

УДК – 821 = 512.145.09.

**КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА ТЕМУРЛЕНГ ОБРАЗЫ
ПЕЙДА ОЛУВ СЕБЕБЛЕРИ
(XIX АС. СОНЪУ – XX АС. БИРИНДЖИ ЧЕРИГИ)**

Сулейманова Д. Н.

Мевзунынъ актуаллиги: Бу вакъыткъадже теткъикъ этильген мевзу къырымтатар эдебияты тарихында керек дедердеде огренильмеде ве проблемагъа ляйыкъ дикъкъат айырылмады.

Макъалемизнинъ макъсады: Бакъылгъан эсерлерде Темурленгини образы миллий шуурнынъ шекилленишинде дегерли ер алды. Бойлеликнен, бу шахысны къырымтатар эдебиятындаки бир сима оларакъ косьтермектир.

Къайд этильген мевзугъа мураджат этмекни И.Буниннынъ «Темир Аксак-Хан» эфсанесини окъуп чыкъкъан сонъ ляйыкъ корьдик.

Эфсанеде эски койнинъ къавесинде къадимий бир къарт сазыны чалып, тюркюсин йырлап, кельген мусафирлерни эглендире. Къавеге айланган мусафирлер бу тюркюни эшитип, кимиси айретте къала, кимиси тюшонджеге далып, апансыздан козьлерини торландыргъан козьашлардан сакъынмап гъайыпларгъа яныкъ, кедер ве кечмиштен толайы асыл олгъан гъурур дуйгъуларны яшайлар. Бу кедер ве гъурурнынъ манасы исе йырлангъан сезлерде сакълы эди: «О, Темир-Аксак-Хан, говорила песня, не было в подлунной отважней, счастливей и славнее тебя, смуглоликий, огнеглазый светлый и благостный, как Гавриил, мудрый и пышный как царь Сулейман!» (О, Темур-Аксак-Хан, дей эди йыр, ер юзюнде сенден де зияде батыр, сеадетли ве шевкетлиси ёкъ эди, эсмери юзю, атеш бакъышлы – Джибраиль киби ве мудждели султан Сулейман киби,) къырымтатар эдебиятында XIX асырнынъ сонълары - XX асырнынъ биринджи черигинде язылгъан эсерлерни козьден кечирер экенмиз, тарихий шахыс олгъан Тимурленкнинъ (бойле шекилни А.Кабаклы «Тюрк эдебияты» китабында къулангъан) образына сыкъ-сыкъ расткелемиз. Бу девирде иджат эткен яызды ве шаирлеримиз тарихтаки Тимурнынъ образыны эсернинъ гъаесини даа толу ве терен ачмакъ ичюн кирсеткенлер, мисаль И. Гаспринский, А. Гирайбай, Б. Чобан – заде, А. Къадри – заде, А. Одабашнынъ назм ве несий эсерлеринде корьмек мумкюндир. Кимер муэллифлер акъсакъ Тимурны (бойле шекилни И.Гаспринскийнинъ «Дар уль - Рахат мусульманлары» романында расткетирдик) атта эсернинъ баш къараманы оларакъ косьтердилер.

И. Буниннинъ эфсанесинде исе Темур Акъсакъ-Хан халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ жанры олгъан тюркюнынъ къараманыдыр.

Земаневий тарих илиминде Тимурнынъ тарихий шахсистине ве арекетлерине даир чешит - чешит ве къарама – къаршы къыймет кесиле. Базы

тарихчылар менфий, базылары да мусбет шахыс оларакъ косьтерелер. Озьбекистанда Тимур бугунде миллий къарамандыр.

Ишбу, теклиф эткен, ишимизде тарихий шахыс – Тимургъа къыймек кесмек дегильдир. Ялыныз бу шахысны къырымтатар эдебиятындаки бир сима оларакъ косьтермектир. Бу меселени айдынлатмакъ ичюн бираз тарихке далмакъ лязим.

Къырым ярымаданынъ тарихындан белли олгъаны киби, Русие оны запт этип алгъандан сонъ дюнья харитасында бир укюмет ёкъ олды. Бу вакъиа саесинде ярымадада яшагъан халкънынъ такъдири буюк бир фаджиагъа огъратылды.

Бунунъ нетиджесинде, ерли халкъ тарафындан душманнынъ сиясетине междубурий бойсунувы онынъ омюринде бир сыра глобаль денъишмелерге ел ача, булардан: топракъ статусы денъише ве топракълар кельмешек зенгинлернинъ шахсий мюлькюне кече башлай, ерли халкъ исе топракъсыз къала (1). Джемиекте диннинъ туткъан ери ве дегери денъише, яни даа дюнь душман олгъанлар бугюнъ укюмет башына кечип, озьлерине ят корюнген диннен багълы меселелерни кенди нокътай-назарларындан чезмеге тырышалар (7). Арбий кучьлер де энди душманнынъ ордусында ве душманларнынъ менфаатлары огърунда курешмели эди.

Янъы укюмет тарафындан миллий тасильге хусусий дикъкъат айырыла Шубесиз, бойле дикъкъатнынъ макъсады миллетнинъ темельташы олгъан маарифни олдукъча асабийлештирмек эди. Буларнынъ эписи миллий седжиемизни (менталитет), дюньябакъшымызны зайыфлатты. Халкънынъ яшайышы ойле кергинлеше, земберек (пружина) ойле сыкъыла ки, чаресизликни сёкмек ичюн ёллар араштырмалы эди. Белли тарихчы Л. Гумилев къулангъан терминнен айтаджакъ олсакъ, пассионар къувет (2) топлаиды ве халкънынъ арасындан акъыллы, идракли, басиретли, меселени кунъзевель коребиледжек яшлар кенди фаалиетлерини тасильге, миллетнинъ айдын истикъбалине феда этмеге азыр чыкътылар.

1850-70 сенелерде онларнен яш йигитлер чет иллерге: Тюркие, Алмания, Мысыр, Франса ве дигер мемлекетлерге бильги арттырмакъ макъсадынен ёнейлер. Илим алмакънен берабер Къырым генчлери дюньядаки буюк сиясетни огренип, дигер миллетлернинъ аятынен таныш оларар, янъы гъаелер, арзуниетлер иле Ватанларына къайталар.

1893 сенеси илим дюньясында, тюркшынаслыкъта гъает меракълы ве дегерли ихтира (открытие) алемни тепрендирди. Данимаркалы алим Томсен къадимий тюрк языларыны окъуды. Кене шу йыллары рус алими Радлов буюк «Тюрк Лугътыны» азырлай. XIX асырда Франсыз шаркъшынасы Leon Cahun «Асия тарихына кириш» адлы китабында тюрклернинъ кечмишинден дегерли адиселерни ачыкълай. Бу адиселер джемиси тюркий миллетлер ичюн янъы догъув девир оларакъ бельгиленди.

Шу сырада Русие империясында яшагъан ве дигер тюркий халкълар ичюн де къайд этильген вакъиалар пек тесирли олды, чюнки тамам XIX асырнынъ орталарында тюркий халкълар мютхиш ичтимай – сиясий бухрандан эзильмекте эдилер. Бойлеликнен, анъылгъан пассионарлыкъ энергиясы озь хусусиетлерини косьтере башлай. Мешур оджамыз адландыргъан « Русие мусульманлары»нда (шимдеки кунъде бойле сёз бирикмеси башкъа мана

ташый) миллийлик дуйгъулары пишкинлеше ве нетидже оларакъ миллий идеологияны тешкиль эте (3)

1908 сенеси Тюркиеде де фикир инсанлары арасында Тюркие девлетини сакълап къалмакъ макъсады иле янъы гъаелер, ёллар араштырыла. Къатты мевамыны (позиция) джояткъан Халифат ичюн ислямджылыкъ гъаеси егерли къувет берип оламайджагъы белли ола башлай. Тюркиеде XX юзйыллыкънынъ башларында ислямджылыкъ гъаенен бир сырада тюркчилик гъаеси инкишаф эте.

Эгер Тюркиеде тюркчилик идеологиясынен девлетни сакълап къалмакъ, миллетни бирлештирип гъайырыдан илериге ёл косьтермек макъсады олса, Къырым муневверлери тюркчилик гъаесиле Русиеде яшагъан айры-айры тюркий къавмлар сырасында олгъан къырымтатарларны буюк «тюрк-татар» халкъынынъ байрагъы астында бирлештирип, энди баягъы асабийлешкен ве дагъылгъан къавмларгъа тазе нефес бермек ниетинде эдилер. Русиеде яшап иджат эткен тюркий халкъларнынъ илери кеткен зиялылары И.Гаспринский, Ю.Акъчора, С.Макъсуди, дин адамлары Ш.Марджани, К.Насири, М.Бигиев, Н.Челебиджихан ве дигерлери чаресизликте къалгъан халкъны айдынлыккъа догъру ёл костериджи ышыкъ олдылар.

XX асырнынъ башларында тюркий халкъларда артыкъ миллий идеология бир усулгъа келе. Белли олгъаны киби, бу халкъларнынъ миллий идеологиясы уч амилден ибареттир: ислямджылыкъ, тюркчилик ве миллетчилик. Биринджи ве экинджи амиллерге токъунмайып миллетчилик амилинде тафсиятгъыджа токъталайыкъ. Къайд этильген анълам халкънынъ шуурны, анъыны янъы дереджеге котерильгенининъ косьтергичи олып къавм (этнос) миллет дереджесине къадар инкишаф этмесининъ исбатыдыр.

Вуджукъа кетирильген миллий идеология халкъны азатлыккъа, медений инкишафкъа, акъ – укъукъларыны кенди эллерине кечирмек ичюн курешке азырламалы эди. Бу енъишлерни эльде этмек ичюн халкъкъа ве бахусус яш несильге миллий тербие ашлап, Ватангъа федакъране севги, джемиетнинъ бир къысмы оларакъ шу джемиетке нисбетен месулиетлик дуйгъуларны уяндырмакъ лязим эди.

Осеяткъан несильде кенди тарихы, кечмишке нисбетен гъурур дуйгъысы тербиелемек асыл макъсаттан бири эди. Къайд этильген ис-дуйгъулар тюркий миллетлер ичюн янъы бир шей дегиль эди китек сонъки 150 йыл дживарында ер алгъан сиясий вакъиалар – вахшийджесине баскъы ве эскенджелер астында къалгъан яшайыш бу дуйгъуларны асабийлештирди, миллий анъ зайыфлады.

Миллий гъурур къадимий тюрк аскери ичюн онынъ дженкъаверлигинен берабер къавийлешкен олса, месулиетлик ислямнынъ эсасларындан бири олса, тарихкъа кельгенде, тарих халкъ дюньябакъышынынъ асылы эди ки, халкъ тарихий вакъиаларнынъ аркъа сокъакъларында дегиль де алд мейданында кендис иштиракчи ола эди. Тарих халкъ агъыз яратыджылыкъында – эфсане, эртеге, дестан, масалларда къалып, халкънынъ рухуны косьтере эди.

Бойлеликнен, олдукъча къыйметли, артыкъ ич бир вастанен денъиштирильмейджек адисе – несиллернинъ узольмейджек багълары асыл ола. Ишбу багъларнен чокъ асырлы аят теджрибеси, аят билъгиси ве халкънынъ руху теслим этиле эди.

Тезэсюф ки, индже рухий йипчиклер бугуньге къадар эп зайыфлашмакъта, атта ёкъ олып кетметелер. Юкъарыда къайд этильген ис-дуйгъуларны керек дереджеге котермек миллий тербиенинь вазифесидир. Миллий тербие – ичтимаий адиселерде догъгъан ихтияджларнынъ огге сюрюльмеси иле япыла – япыла алышкъанлыкъ алына кирген дуйгъуларгъа заманнынь ихтияджына коре шекиль ве мундередже берип къавийлиштирмектир. Бунынъ ичюндир ки, ичтимаий илимлернинъ ярдымы олмадан миллий тербие алынып барылмаз, деп яза белли яызджы, сиясетчи, тарихчы ве оджамыз Абляким Ильмий макъалесинде (4). Шубеси, тарих ве эдебият миллий тербиени гъыдаландыргъан къуветли ярдымджылардыр. Миллетнинъ седжиеси (менталитет) о миллет беслеген тарихий гъыдаларнынъ микъдариле пропорциональ къуветлешир я да зайыфлашыр (5). «Уянув девир»инде иджат эткен зиялыларымыз тарих ве эдебиятнынъ миллий тербие ичюн эмиетини анълагъанлар ве озь иджатларында бойле бошлукъны толдырмагъа тырышкъанлар.

Дюнъя тарихында мешур олгъан Тимурнынъ шахсиети дегильде, ады ве онынъ топлам (собирабельный) образы къырымтатар эдебиятынынъ «Уянув девир»инден башлап та 1920-джы сенелерге къадар къапшап алгъан заманда раст келе. Сонъки араштырмаларымызда бу сима фольклор эсерлеринде де белли бир ер алгъаны акъкъында малюматлар эльде эттик, лякин бу материаллар теклиф этильген ишимизнинъ мевзусы олмайып, келеджектеки айыры теткъикъларгъа мунасиптир.

Къююлгъан меселени аныкъламакъ ичюн «Уянув девир»инъ шах эсерлеринден бири И. Гаспринскийнинъ «Дар уль – Рахат мусульманлары» романындан башламакъны лаякъ корьдик. Бу романында эмир Тимур акъкъында сёз чыкъкъанынынъ себеби илим-табие (догъабалим) яни илимнинъ яшайыш ичюн файдасы ве бу, шубесиз, буюк фада дереджелери чешитлигининъ бахс этильмеси олды. Сечилип алынгъан парчада Гаспринский «Туркистанда» джогърафик адыны къулланып, умум мусульманлар акъкъында фикир юрсеткендир. XIX асыргъа келип мусульман халкълары маариф ве медениет дереджесенде баягъы кери къалгъанлары къайд этилип, «Тимурленк заманы ве, бахусус, огълу - Улугъбек заман – султанында Самаркъанд илим ве фенун ве санайы джеэтлеринде ильм-ислямиетин биринджи бельделеринден (мемлекетлеринден)» олганыны айта. Бу биринджиликнинъ себеплерини анълатмакъ макъсадыле муэллиф Бойле фикирни беян эте: «Адындан анълашыладжакъгы узьре Тимурленгин топал ве акъсакълыгъы насаф (къарышыкъ, пис) дюнъяйы запт итмее мани олмамыш». Гаспринский Тимурнынъ заферлерининъ себеплерини онынъ басирети (предчувствие) ве илиминде коре ве, девам этерек, «Тимур басиретсиз, козьсюз яни илимсиз олмыш олса иди, дюнъянынъ ярысына малик оламаз иди, джаиль ве наданлыкъ (тербиесизлик) иле фетихат (гъалебе) ве шеджаат (джесюрлик) бир заман мейдана кельдиги ёкътыр».

И. Гаспринский романынынъ эсас гъаесини илим ве маариф дюнъясыны илери юрсетеджек, миллетни яшатаджакъ къувет олгъаныны исбатламакъ ниети иле Тимурнынъ салтанатлыкъ заманына мураджат эте. «Бир девлет я миллет хараб оладжакъ исе, энъ иптида илимсиз ве маарифсиз къалыр. Бу алда къой айваны киби, фехимсизлениб (акъылсызланып) озь башларыны озьлери узатыб туралар. Нишлесинлер ки, козьлери багълыдыр!»

И.Гаспринский айдын истикъбальни маариф ве ислямиеде корьмекте. Романнынъ баш къараманы Мола Аббас – «Маариф ве муневвер оларакъ, кемалат ислямие (ислям бакъымындан инсаннынъ бильги ве ахлякъ гузеллиги) ве инсаниеге ашна» оладжагъына муэллифининъ шубеси ёкъ. И.Гаспринский эр анги укюметнинъ тюшкюнлигини, бербатлыгъыны зевкъ ве эгленджелерге арткъачтан зияде берильмекте, илим ислямиетке нисбетен джеалетте олгъанында коре.

Романда мисаль оларакъ къулланылгъан эмир Тимурнынъ ады, онынъ султанатлыкъ заманы маариф ве ислямиет джеэтинден идеал шекилинде косътериле. Муэллиф эсерде илим адамынынъ хусусиетлеринде токъталып, дей ки, «къыяс ве \имсаль\ илимнинъ буюк васталарыдыр. Эгер яш инсан илимни огренсе, тасили къуветли олса, басиретнинъ де саиби оладжакътыр.

Бойлеликнен, И.Гаспринский романда ислям ве илимнинъ эмиетини анълатып, оларны къулланув васталарынен окъуйдыжыны таныш эте, бунынънен берабер окъуйдыжыгъа халкънынъ тарихындаки сималарны хатырлата ве афызасына синъдире.

Экинджи муэллифимиз - А.Одабаш, онынъ 1918 сенеси «Миллет» газетинде «Къурултай къурулсын» серлевалы шири басыла. Эсерде татарлыккъа хас олгъан Къурултай къурулувы къануны тасвирлене. Вакъианынъ баш къараманы кене де тарихий шахыс Тимурдыр. Юкъарыда къайд этип кечкенимиз киби, акъыкый тарихий шахсиетине токъунмайып, муэллиф онынъ джыйма образыны косътере. Эсердинъ баш къараманы – «Айтувлы Хан Акъсакъ Тимур» деп такъдим этиле. Айтувлы Ханнынъ аятындан бири бирининъ мантыкый девамы олгъан адиселерни муэллиф усталыкънен джанландыра. Тасвирленген левхаларда Тимур мусульман «Танърыдан башкъа ич бир кучъни бир чёпке де саймагъан...» дей, чюнки о шанлы мусульман татар аскери:

«Шанлы ады кенъ коклерни яшындайын чынълаткъан,

Къарт дюньянынъ тик башына буйругъыны тынълаткъан,...

Эсерде Хан Акъсакъ Тимурны характеризлеген сыфатлар олдукъча мусбет: къызыл кокъун, болат юрегин, арслан юрегин, Къарувлы Хан, ерни кочеринден салландыргъан ве ил. Бунынънен берабер муэллиф Тимурнынъ заманыны ве замандашларыны тасвирлегенде, джемиетте пейда олгъан «хасталыкъларнынъ» аляметлерини къайд эте:

«Чевресинде отургъанлар не айтмасын тапмайлар,

Эпси сускъан, о не дейджек, къулакъ салгъан, тынълайлар...»

Джемиетте менфий аляметлернинъ педа олувы себеплери татарлыккъынъ баш китабы – Яса къанунларынынъ унутылып башлагъанындан себеп мейдангъа кельгени эсернинъ эсас гъаесидир. А.Одабаш баш къараманы Чингизлернинъ вариси олдыгъыны костерип, Тимурнынъ олардан бир къач адым илери кеткенине дикъкъатны джелъп эте, дервиш мектюп кетириркен:

«Улу Ханым, унутма ки сен де Танъры къулусынъ,

Хакъ Танърынынъ буйругъыны тутмагъа сен борлджлусынъ,...», дей.

Яни Тимур мусульманлыккъыны къабул этип, ислям динини дюнья юзюне яйдырмакъ максадынен сеферлерге чыкъа. Эсерде эсас гъае оларакъ Тимурнынъ Шанлы татарлыккъ заманында укюм сюрген къанунлардан олгъан Къурултайлар къурмакъны догъру сайып, айны шу теджрибеге кене къайтмакъны лайыкъ коре:

«Тарханларым, бизге бунъа керек мытлакъ баш эгмек!..

Беринъ давуш, орталыкъкъа давул урсын,

Эр бир якътан халкъ джыйылсын, бир къурултай къурулсын!»

Эльбетте, бу шиирде Тимурнынъ образы идеаллештирилген тасвирленген. Абибулла Одабашнынъ тасавурунда Хан Акъсакъ Тимурнынъ эдебий образы татарларнынъ мазийини яхшы бильген ве онъа буюк урмет иле янашкъан, акимлигинде олгъан халкънынъ такъдирине месулиетлик иле бакъкъан бир шахыс киби тасвир олуна, шаирнинъ кендиси яшагъан заманында актуаль меселелерни чезмеге ярдым эткен характер чизгилери ашлана. Одабаш ватандашларыны, халкънынъ тарихий теджрибесини буюк дикъкъатле огренип, онынъле келеджегимиз огърунда файдаланмагъа чагъыра:

« Онъа бир хат узаткъанда дервиш титрек къолуман, ...

« Унутгынмы, аталарынъ къурултайлар къуруарды,

Озю якъан ишлеричюн халкъ фикрини сорарды!..»

Хан буларны окъугъан сонъ чевре якъкъа бакъынды,

Лякин дервиш бир сыр болгъан, ерге синъип кеткендай.

Иште, бугунъ диванында Хан бу хатны тюшюне,

Дженгъызларнынъ къурултайы келе козю огюне!..»

Эдебиятымызда озюнинъ ватанперверлик ве миллетсеверлик гъаелеринен белли олгъан А.Гирайбайда, Тимурнынъ эдебий образыны иджадында куллангъан шаирлерден биридир. 1920 сенеси язгъан «Къальбимнинъ давушы» шииринде муэллифининъ атешин калъбинден чыкъкъан мергин сёзлер, окъуйдыжынынъ юрегинде силинмез излер къалдыралар. Шиирнинъ биринджи сатырунда Тимурнынъ адыны раст кетиремиз:

« Бизим Шаркънынъ арсланлары, Джынгъыз, Тимур уллары,

Къарт дюньягъа давур саргъан, Танърынынъ урь къуллары.»

А.Гирайбай бу шииринде озюни ве ватандашларыны Джынгъызларнынъ, Тимурларнынъ ерлерини туткъанлардан сая замандашларынынъ бойле варисликке мунасиб олгъанларына ич шубеси ёкъ. Коргенимиз киби, Тимурнынъ заманы мефкюре шекилинде къабул олуна, муэллиф бу мюкеммелликнинъ исбатыны тимурларнынъ Танъры тарафындан сечилгенлеринде кормек истей:

«Союмызны яраткъанда кучъни берген Танърымыз,

Джав алдында ярдым къолун бизге берген Танърымыз».

Шубесиз, Джынгъыз ве Тимурларнынъ шахсиетлери умумиетликни ташыйлар, бу адларда А.Гирайбай татарлыкънынъ энъ яхшы, мундериджели сыфатларыны яни «сырлы малюматыны» (коддовая информация) корьгенини ис этемиз:

« Эй, Алтайнынъ тазеленген, солмагъан (ал) гуллери!

Узакълардан бир-бирине джырлагъан бульбуллери!

Арамызда джокъмы джигит: «Айдынъыз!» - деп айтмагъа,

Джуйрюклерни айландырып, къарт девирге къайтмагъа? ...

Эт бир эмир! Туранлылар Къурултайы джыйылсын, ...»

Екюн оларакъ даа бир классигимизнинъ эсеринде токъталмагъа истер эдик. Бу Бекир Чобан - заденинъ 1920 сенесине аит олгъан «Индемез Джелиль» серлевалы икяесидир. Икяенинъ баш къараманы – Джелиль акъай. Б.Чобан-заде Индемез Джелильнинъ характерининъ эсас чизгилерини бойле тасвирлей: « Джеллякъай не палитик, не де къара севда эди. О, обирлеринден даа зияде

кырымлы, эски кырымлы эди... Месея, огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату Дженгиз, Темур яд корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай да яд эди.»

Анълагъанымызгъа коре, Джелиль акъай джынгъызларнынъ, тимурларнынъ мирасчысыдыр. Юкъарыда къайд этильген чешит-чешит девирлерге аит ве фаркълы муэллифлер тарафларындан тасвирленген Тимурнынъ мефкюре образына хас олгъан чизгилерни Чобан-заде Индемез Джелильнинъ образында теркип (синтез) эте. Лякин, занымызджа, меракълы тарафы ве дегери шунда ки, муэллиф бу джыйма, яни тюркий миллетлерге хас дюнъябакъышны косътериджи хусусиетлерни бирлештирип, къараманнынъ джанлы образында акс эте. Ишбу тенденцияны Б.Чобан-заде иджадынынъ бир хусусиети оларакъ косътермек мумкюн. Языджи икяе эткен вакъиалар «...Шамда кечсе биле, оларнынъ михвери (ось), этрафында айляндыкълары кочер агъачы, шубесиз, Къырым, кырымтатар Къырымыдыр.» (б).(Н.Сеитяхъя) «Индемез Джелиль» икяенинъ баш къараманы «Айса согъушырмыз. Къырымны аладжакъ болсакъ...» дей, бу сёзлерни Чобан-заде авдет эткен кырымлылар ичюн бир гъае киби къалдаргъандыр, деген умюттемиз.

Къулланылгъан эдебият

1. Возгрип В. «Этноконфликтная ситуация в довоенном Крыму» / Голос Крыма.- 1996.- 6 ноября.
2. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. - М., 2002. - 837с..
3. . Измайлов Э. - Идеология угнетённых / Голос Крыма.- 2000., №50.
4. Ильмий А. Миллий тербие. // Йылдыз.-2002.-№6 .
5. Айны менба.
6. .Kabaklı A.Тъrk edebiyatı. Istanbul ,1997.- 3 т.- S. 771.
7. Кричинский А. Очерки Русской политики на окраинах/ Голос Крыма, 1995. -17августа
8. Сеитяхъя Н. Б.Чобан-заденинъ «Турай» повести // Йылдыз.- 2003.- №2.

Статья поступила в редакцию 20.03.2005